

РОЗДІЛ 9. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКААЛЬТЕРНАТИВНА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
ALTERNATIVE EMPLOYMENT AS A FACTOR OF LABOR POTENTIAL
REPRODUCTION OF RURAL AREAS

Стаття присвячена дослідженню специфіки забезпечення зайнятості сільського населення та розробці обґрунтованих пропозицій щодо використання альтернативної зайнятості з метою оптимізації відтворення трудового потенціалу сільських територій. Дана проблема досліджувалася на основі обстеження сільського ринку праці в Україні, а також вивчення зарубіжного та вітчизняного досвіду щодо стимулювання зайнятості населення сільських територій в контексті забезпечення гідної праці та диверсифікації сільського розвитку. Розроблено рекомендації щодо забезпечення зайнятості сільського населення, що є адекватними особливостям аграрного виробництва в умовах сучасних трансформаційних змін. Запропоновані рекомендації враховують стратегічні пріоритети регіонального розвитку, розвитку сільських територій, державного регулювання зайнятості сільського населення та програму подолання бідності.

Ключові слова: трудовий потенціал; відтворення трудового потенціалу; альтернативна зайнятість; сільські території; розвиток сільських територій; диверсифікація сільського розвитку.

Стаття посвящена изучению специфики обеспечения трудоустройства сельского населения и разработке аргументированных предложений по использованию альтернативной занятости с целью оптимизации воспроизводства трудового потенциала сельских территорий. Данная проблема исследовалась на основе изучения тенденций развития сельского рынка труда в Украине, зарубежного и отечественного опыта стимулирования занятости населения сельских террито-

рий в контексте обеспечения достойного труда и диверсификации сельского развития. Разработаны рекомендации по обеспечению занятости сельского населения, адекватные особенностям аграрного производства в условиях современных трансформационных изменений. Предложенные рекомендации учитывают стратегические приоритеты регионального развития, развития сельских территорий, государственного регулирования занятости сельского населения и программу преодоления бедности.

Ключевые слова: трудовой потенциал, воспроизводство трудового потенциала, альтернативная занятость, сельские территории, развитие сельских территорий, диверсификация сельского развития.

This article studies specifics of employment providing to the rural population and offers reasonable ways to use alternative forms of employment in order to optimize the reproduction of the labor potential of rural areas. This article is based on examination of the Ukrainian rural labor market as well as on studying foreign and domestic experience in stimulating rural employment in the context of decent working conditions and diversification of rural development. Recommendations for employment ensurance of the rural population have been developed in conformity with the characteristics of agricultural production in conditions of modern transformational changes. Proposed recommendations are including the strategic priorities of regional and rural development, state regulation of rural employment and the poverty alleviation program.

Key words: Labor potential; Reproduction of labor potential; Alternative employment; Rural areas; Rural development; diversification of rural development.

УДК 331.526

Обіход С.В.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри управління
персоналом та економіки праці,
Житомирський державний
технологічний університет

Постановка проблеми. Трансформація соціально-трудова відносин, що є наслідком становлення та розвитку постіндустріальної моделі економіки, процесів євроінтеграції та глобалізації сучасного життя, призвела до структурних змін національного та регіональних ринків праці, закономірних змін у структурі зайнятості населення. В розвитку сільських територій спостерігаються негативні зрушення, що полягають у збільшенні масштабів незайнятості та міграції населення, зубожінні селян, слабкому соціальному захисті неформально зайнятих та можуть мати руйнівний вплив на розвиток національної економіки. Тому питання забезпечення гідної праці на селі є над-

звичайно актуальними у досягненні цілей стратегії сталого соціально-економічного та регіонального розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з питань відтворення трудового потенціалу підтверджує актуальність вивчення проблем забезпечення гідної праці на сільських територіях України. Провідні вітчизняні вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України, Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», Інституту економіки та прогнозування НАН України, Інституту регіональних досліджень НАН України з позицій сьогодення переосмислили класичні основи соціально-еконо-

мічного розвитку українського села та особливості зайнятості населення сільських територій. Не зменшуючи важливості теоретико-методологічних і методичних напрацювань, вважаємо, що залишаються недостатньо висвітленими прикладні аспекти оптимізації процесу відтворення трудового потенціалу сільських територій в контексті сталого територіального розвитку України. Структурні зміни, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності селян обумовили необхідність пошуку нових дієвих форм працевлаштування сільського населення (зокрема, альтернативної, несільсько-господарської зайнятості), які позитивно вплинуть на відтворення його трудового потенціалу в середньо- та довгостроковій перспективі.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є вивчення специфіки забезпечення зайнятості населення сільських територій в умовах трансформаційних змін та розробка пропозицій щодо використання альтернативної зайнятості як одного з факторів відтворення трудового потенціалу сільських територій, що сприятиме сталому соціально-економічному розвитку регіонів України на засадах руху до постіндустріальної економіки з урахуванням процесів євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сьогодення важливим чинником від-

творення трудового потенціалу сільських територій та сприяння сталому регіональному розвитку є гідна праця. За визначенням Міжнародної організації праці гідна праця є продуктивною працею чоловіків та жінок в умовах свободи, рівності, безпеки та поваги до людської гідності. Програма гідної праці ґрунтується на переконанні, що для створення якнайкращих умов для соціального розвитку потрібні ефективна зайнятість, дотримання прав працівників щодо зайнятості, соціальний захист та діалог у соціально-трудовах відносинах. Гідна праця щонайменше має забезпечувати справедливий заробіток; рівне ставлення до всіх; достойні умови праці; здоров'я та безпеку на робочому місці; доступ до значущої та продуктивної роботи; перспективи особистого розвитку; соціальний захист працівників та членів їхніх сімей, що забезпечує гідне життя [1, с. 2]. З метою сприяння забезпеченню європейських стандартів життя в нашій країні визначені макроекономічні вектори руху (вектор розвитку, безпеки, відповідальності та гордості), що мають до 2020 р. реалізуватися у понад шістьдесят реформ та програм розвитку держави [2]. Основні макроекономічні індикатори та пріоритети розбудови соціально-трудової сфери, сприяння зайнятості та сталому підприємництву, ефективному соціальному діалогу, покращення

Таблиця 1

**Динаміка економічної активності населення України
(з виділенням сегменту сільського ринку праці) у 2012-2016 роках**

Показники	Роки					2016 р. до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
Економічно активне населення у віці 15-70 років, тис. осіб ¹	20851,2	20824,6	19920,9	18097,9	17955,1	86,1 %
У тому числі:						
- зайняті, тис. осіб ¹	19261,4	19314,2	18073,3	16443,2	16276,9	84,5 %
- безробітні, тис. осіб ¹	1589,8	1510,4	1847,6	1654,7	1678,2	105,6 %
Економічно активне населення сільської місцевості у віці 15-70 років, тис. осіб	6878,6	6908,0	5850,6 ¹	5667,5 ¹	5648,7 ¹	82,1 %
У тому числі:						
- зайняті, тис. осіб	6108,0	6033,5	5292,4 ¹	5134,2 ¹	5098,4 ¹	83,5 %
- безробітні, тис. осіб	507,9	502,1	558,2 ¹	533,3 ¹	550,3 ¹	108,3 %
Рівень економічної активності населення у віці 15-70 років, %	64,6	65,0	62,4 ¹	62,4 ¹	62,2 ¹	- 2,4 в.п.
Рівень економічної активності сільського населення у віці 15-70 років, %	67,7	68,5	61,8 ¹	60,8 ¹	60,9 ¹	- 6,8 в.п.
Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років, %	59,7	60,3	56,6 ¹	56,7 ¹	56,3 ¹	- 3,4 в.п.
Рівень зайнятості сільського населення у віці 15-70 років, %	62,7	63,5	55,9 ¹	55,1 ¹	54,9 ¹	- 7,8 в.п.
Рівень безробіття населення у віці 15-70 років, %	7,5	7,2	9,3 ¹	9,1 ¹	9,3 ¹	+ 1,8 в.п.
Рівень безробіття сільського населення у віці 15-70 років, %	7,4	7,3	9,5 ¹	9,4 ¹	9,7 ¹	+ 2,3 в.п.
Частка сільського населення у чисельності зайнятих, %	31,7	31,2	29,3	31,2	31,3	- 0,4 в.п.

Джерело: складено автором за даними [3; 4, с.23]

¹ данні наведені без урахування тимчасово окупованої території АРК, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

щення соціального захисту й умов праці задля стабільності та економічного зростання запропоновані у Програмі гідної праці МОП для України на 2016-2019 рр. [1, с. 3-6].

За даними Державної служби статистики України станом на 01.01.2017 р. чисельність наявного населення становила 42 584,5 тис. осіб (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя), з них 13 102,2 тис. осіб – сільське населення (або 30,77 %). За останні десять років чисельність наявного населення України скоротилася на 8,2 %, а сільського – майже на 10,9 %; кількість сільських населених пунктів зменшилася на 127 одиниць [3]. Тенденції економічної активності населення сільських територій за останні п'ять років наведені у табл. 1.

Достатньо високий рівень економічної активності сільського населення свідчить про збереження трудового потенціалу сільських територій, проте темпи скорочення економічної активності та зайнятості сільського населення є вищими порівняно з аналогічними показниками міського населення.

У 2016 р. в сільській місцевості було працювало 5 098,4 тис. осіб, з них за наймом працювало 3 512 тис. осіб (або 68,9 % зайнятих в сільській місцевості; для порівняння, в містах частка працюючих за наймом становила 91,4 %). Неформальні трудові відносини спостерігалися переважно серед зайнятих в сільській місцевості (частка неформально зайнятих на селі сягала 40,6 % у порівнянні з 16,9 % зайнятих в містах) та в секторі самозайнятості: сільські території – 92,2 %, міські поселення – 44,8 % [5, с. 3, 5-7]. Темпи зростання номінальної заробітної плати в сільському, лісовому та рибному господарстві за останні п'ять років перевищували аналогічний показник по економіці в цілому, проте розмір середньомісячної номінальної заробітної плати в сільському господарстві не перевищував 80,9 % середнього її значення по економіці [6, с. 19-22]. Рівень бідності сільського населення залишається стабільно високим і майже вдвічі перевищує такий показник у великих містах (29,7 % порівняно з 17,1 %); ризики бідності зростають із зменшенням розмірів населених пунктів; специфіку бідності за умовами життя на селі визначають також наявні інфраструктурні проблеми розвитку сільських територій [7].

Знецінення вартості праці в сільському господарстві, тінізація сільського ринку праці, вкрай неефективна система соціального захисту від безробіття селян, руйнування виробничої та соціальної інфраструктури сільських територій, непривабливі умови праці та побуту на фоні глобалізаційних процесів руху робочої сили сприяють депопуляції сільських територій та посиленню

міграційних процесів, що негативно позначається на відтворенні трудового потенціалу.

Особливою проблемою відтворення трудового потенціалу сільських територій є втрата зацікавленості у праці внаслідок сформованої «культури бідності й орієнтації на короткострокові цілі» [8, с. 52]. Використання новітніх технологій та продуктивнішої техніки аграрними й переробними підприємствами АПК призводить до витіснення «зайвої» робочої сили, вивільнення працівників з традиційних сільськогосподарських галузей. Як наслідок – зміна статусу зайнятості: самозайняті в особистому підсобному господарстві, сімейному фермерському господарстві. Проте не всі готові проявляти ініціативу щодо розвитку підприємництва й самозайнятості, базовою стає орієнтація на виживання, а не стратегія розвитку, закріплюється уявлення про неможливість досягнення гідного рівня життя за допомогою легальної економічної діяльності, зникає мотивація до легальної праці. Роботодавці традиційних галузей сільського господарства і АПК висувають більші вимоги до рівня кваліфікації та професійно-ділових якостей найманих працівників, що є виправданим в силу зростання рівня технічної озброєності праці. Проте вищий рівень професійної майстерності не завжди супроводжується зростанням рівня оплати праці, й більшість працівників не бачить сенсу вкладати кошти у власний розвиток. Молодь, як потенційна робоча сила, через низький рівень оплати сільськогосподарської праці, важкі умови життєдіяльності на сільських територіях не зацікавлена в активному пошуку роботи на селі загалом і набутті професії зокрема, відповідно, не формуються цінності й настанови трудової поведінки та мотивації до праці, зневажається цінність освіти, науки, інтелекту, професіоналізму та гідної праці, які не приносять швидкої вигоди [8, с. 53]. Виникають суттєві протиріччя функціонування ринку праці: надлишок робочої сили в сільській місцевості, дефіцит висококваліфікованих працівників, зростання рівня бідності селян та готовності до участі в тіньовій економічній діяльності, тенденції отримання «легких» грошей тощо.

Вважаємо, що головним завданням сьогодення є не стільки збереження чисельності населення сільських територій, скільки створення умов для оптимального відтворення трудового потенціалу сільських територій на основі диверсифікації господарської діяльності з урахуванням регіональних особливостей та розширення альтернативної зайнятості селян.

Аналіз досліджень з проблем підвищення рівня зайнятості населення сільських територій показав, що в науковій літературі використовуються терміни «альтернативна зайнятість» [9, с. 145-147; 10], «несільськогосподарська зайнятість» [11], «самостійна зайнятість» [12, с. 222-223], які визначають

особливості сучасних форм зайнятості сільського населення працездатного віку. Передусім альтернативна зайнятість на сільських територіях – це праця у несільськогосподарських видах економічної діяльності, або сільськогосподарських, що не є типовими й масовими для конкретної місцевості, якою не займаються основні сільськогосподарські товаровиробники. Альтернативна зайнятість може мати форму постійної, тимчасової та сезонної зайнятості; основної та додаткової зайнятості; формальної та неформальної зайнятості; зайнятості на умовах гнучкого робочого часу в рамках робочого дня, тижня, усього періоду трудової активності людини (часткова зайнятість або робота неповний робочий час, стиснутий робочий тиждень, сумісництво, епізодична зайнятість); надомна праця, дистанційна зайнятість тощо. Особливість альтернативної зайнятості – це нестандартність за характером робочих місць та робочого часу, невідповідність стандартним (типовим) правилам й потреба у спеціальному правовому регулюванні та організаційно-економічному забезпеченні. Альтернативна зайнятість сприятиме формуванню цивілізованого ринку праці на селі. А диверсифікація у багатофункціональному розвитку територій є тим процесом, що забезпечує умови сприяння альтернативній зайнятості сільського населення.

Простежується «стратегічний ланцюжок сталого розвитку»: розвиток сільських територій – це використання потенціалу територій за участі товаровиробників та з ініціативи сільських територіальних громад; трудовий потенціал визначає можливості формування та реалізації програм розвитку і, відповідно, якість життя; використання трудового потенціалу є можливим за умови продуктивної зайнятості у сільській місцевості; продуктивна зайнятість (за інших сприятливих умов) є джерелом всіх видів доходів, добробуту та розвитку. Продуктивна зайнятість сільського населення є інструментом оптимального використання трудового потенціалу та індикатором розвитку сільських територій. Сучасні проблеми сільських територій України переважно спричинені невикористанням наявного потенціалу, як трудового, так і земельних ресурсів; монофункціональністю, що концентрується навколо сільського господарства. Збалансований підхід до сталого розвитку сільських територій передбачає вирішення проблем відтворення трудового потенціалу за допомогою стимулювання самозайнятості населення та провадження політики підтримки альтернативної зайнятості для надлишкової робочої сили сільського господарства.

З метою використання переваг альтернативної зайнятості сільських територій вважаємо, що доцільним є подальше дослідження та обґрунтування можливості використання зарубіжного досвіду багатофункціонального розвитку сіль-

ських територій на засадах: диверсифікації господарської діяльності; сприяння самозайнятості та розвитку малого бізнесу як в сфері сільського господарства й переробки, так і несільськогосподарських видах діяльності; розбудови сільської інфраструктури; зміни підходів до підготовки фахівців для сільських територій з урахуванням специфіки регіону; ведення роз'яснювальної роботи, консультування щодо здійснення альтернативних видів економічної діяльності та можливостей і перспектив їх розвитку у конкретних місцевостях. Багатофункціональність розвитку сільських територій створює передумови ефективного відтворення трудового потенціалу на основі набуття нових знань та професійного досвіду в різних видах економічної діяльності (у тому числі інноваційних). Диверсифікація допоможе сформувати в межах визначених сільських територій цілісні економічні комплекси, що забезпечуватимуть потреби у товарах і послугах споживачів власної території, розбудову місцевої інфраструктури, а місцеве населення буде мати гідну працю. Збалансований підхід до сталого розвитку сільських територій може передбачати інноваційну форму диверсифікації – створення кластерів, що об'єднують конкурентоздатних суб'єктів господарювання різних галузей та видів економічної діяльності, пов'язаних технологічним ланцюгом, у тому числі організацій, що надають логістичні, науково-дослідні, сервісні, побутові, соціальні та інші послуги.

Населення таких «оновлених» сільських територій матиме можливість користуватися благами, прирівняними до міських, отримувати гідний рівень доходів, інвестувати кошти в навчання та подальший особистий розвиток. Для мешканців віддалених сільських територій диверсифікація господарської діяльності та альтернативна зайнятість є чи не єдиним напрямом забезпечення джерелами доходів та стимулом до подальшого проживання на селі. Без активного запровадження альтернативної зайнятості на сільських територіях буде знижено ефективність реформ регіонального розвитку й більшість нинішніх проблем так і не вдасться вирішити належним чином.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз демографічних та соціально-економічних показників розвитку сільських територій, основних показників розвитку сільського ринку праці виявив тенденції до зростання рівня бідності та масштабів незайнятості сільського населення. Це зумовлює необхідність пошуку можливих варіантів розвитку сільських територій України та розроблення регіональних рекомендацій щодо забезпечення зайнятості сільського населення, що є адекватними особливостям аграрного виробництва в умовах сучасних трансформаційних змін. Збалансований підхід щодо реформування розвитку сільського гос-

подарства та сільських територій передбачає вирішення проблем відтворення трудового потенціалу на основі стимулювання самозайнятості населення та запровадження політики сприяння альтернативній зайнятості з урахуванням особливостей території та ініціативності сільських громад. На інституціональному рівні затверджено пріоритети сталого розвитку сільських територій, програми запровадження гідної праці на селі, що створює передумови для вирішення низки соціально-економічних, демографічних, екологічних, інфраструктурних, побутових та інших проблем сільських територій України на регіональному рівні.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі полягають у визначенні оптимальної структури видів економічної діяльності для сільських територій в контексті регіонального багатofункціонального їх розвитку з урахуванням щільності заселення, наближеності до міської агломерації, кількісних та якісних характеристик трудового потенціалу, наявності природних ресурсів та екологічної ситуації, рівня розвитку сільської інфраструктури, доступністю до інвестицій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Decent Work Country Programme for Ukraine 2016-2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/budapest/countries-covered/ukraine/WCMS_467704/lang--en/index.htm.
2. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
3. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Праця України у 2016 р. : Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2017. – 234 с.
5. Доповідь «Ринок праці у 2016 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm.
6. Сільське господарство України: Статистичний збірник за 2016 р. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 246 с.
7. Стратегія подолання бідності, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80/paran10#n10>.
8. Кочемировська О.О. Розвиток трудового потенціалу як чинник економічного зростання України: аналіт. доп. / О.О. Кочемировська. – К.: НІСД, 2014. – 108 с.
9. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: [монографія] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; наук. ред. В.В. Борщевський. – Львів, 2012. – 216 с.
10. Данкевич Є.М. Розвиток зайнятості в умовах міжгалузевої інтеграції у сільському господарстві / Є.М. Данкевич. // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 (44). – С. 198-201.
11. Вишневська О.М. Активізація несільськогосподарської зайнятості – збереження ресурсного потенціалу аграрного сектора / О.М. Вишневська. // Економічний простір. – 2011. – № 50. – С. 40-47.
12. Звонар Й.П. Самостійна зайнятість як сфера реалізації соціально-трудоного потенціалу населення / Й.П. Звонар // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 5 (131). – С. 219-227.